

SKATTPENNING OCH PLOGPENNING

Med avseende på myntskattfynden från tiden mellan 950 och 1075 kan man iaktta en skarp gränslinje på Europas karta. Den följer från Nordsjön ungefär Elbe och dess biflod Saale mot söder och viker därefter österut. Öster och norr om gränsen är skattfynden stora och många men väster och söder därom ringa och fåtaliga. Märkligt nog är dock praktiskt sett ingen av de i skatterna ingående mynten tillverkade i det fyndrika Öst- och Nordeuropa; dessa härör i stället från den fyndfattiga västern och södern. Hur skall detta till synes absurda förhållande förklaras?

Skall man finna svaret på den frågan, måste man noga granska högmedeltidens egenartade penningväsende och dess uppkomst-historia. Det har rötter långt tillbaka i tiden, säkert under antiken, måhända redan vid den tidpunkt, då mynt för första gången tillverkades. Denna brukar förläggas till kort efter år 700 f. Kr. (se ovan s. 65 ff.). Myntens ursprungliga hemland är säkert Lydien. Jag kan här endast lämna en förenklande snabbskiss av en lång och betydelsefull utveckling.

Enligt sedvanlig definition är mynt statligt garanterade, likvärdiga ädelmetalltackor, vilka tillhör en grupp, vars alla specimen ömsesidigt kan ersätta varandra; deras huvudfunktion är att tjäna som medel vid varubytet och värdebevarandet. Myntningens begynnelse anses innebära, att statsmakten började tillhandahålla köpenskapens män metalltackor, vilkas likvärdighet den garanterade med sin stämpel, att brukas i handel i stället för som tidigare vägd ädelmetall. Emellertid kan man i fråga om myntningens begynnelse lägga huvudvikten vid en annan faktor, nämligen vid det förhållandet, att myntningen var ett statsmonopol. Det kan tänkas, att statsmakten begynte mynta icke för att tillhandahålla köpmännen ett bekvämt betalningsmedel utan för att förskaffa sig själv vinst. I så fall skulle myntningens begynnelse kunna betyda,

att statsmakten förbjudit bruk av ädelmetall som betalningsmedel och befallt köpmännen att för ädelmetall tillbyta sig mynt, varvid den utlämnade en mindre mängd myntad ädelmetall än den mottagna mängden omyntad. På detta sätt skulle en avgift till staten från köpenskapens män vara innesluten redan i de första mynten och dessa vara bärare av avgiften i fråga. I så fall är det inte endast myntens metallinnehåll, som konstituerar deras värde, utan därjämte avgiften till staten. Myntad ädelmetall måste då konstant få ett annat och högre värde än omyntad, och de enskilda myntstyckena behöver inte nödvändigtvis vara fullt likvärdiga till sitt metallinnehåll utan kan variera inom gränser, som bestämmas av den statliga avgiftens storlek.

Säkert är att om den lydiska statsmakten vid tiden för myntningens begynnelse endast velat garantera metalltackornas likvärdighet, har den omöjliggjort eller till det yttersta försvårat all kontroll av den lämnade garantiens riktighet. Ty de äldsta mynten är inte tillverkade i ren ädelmetall utan i elektron, en legering av guld och silver. Eftersom myntningens begynnelse ligger långt före upptäckten av Arkimedes princip har det varit omöjligt eller åtminstone utomordentligt svårt för tidens köpmän att bestämma de enskilda myntens metallvärde. För oss, som känner Arkimedes princip, är det ytterst enkelt, och vi kan lätt konstatera, att om den lydiska statsmakten verkligen avsett att med sin stämpel garantera myntens likvärdighet, så har den förfarit bedrägligt. De enskilda mynten är visserligen utomordentligt väl justerade till vikten, men myntmetallens halt varierar så starkt, att av de äldsta mynten det ena kan vara värt mer än halvannan gång det andra. Detta tyder på att statsmakten från myntningens allra första begynnelse i mynten inneslutit en avgift av det slag, som jag nyss talat om.

Säkra uppgifter om värdeförhållandet mellan myntad och omyntad ädelmetall föreligger först från den romerska kejsartiden. (Se ovan s. 89 ff.) Vid olika tillfällen kan vi på grundval av uppgifter i egyptiska papyrer fastställa, att omkring år 100 e. Kr. myntad ädelmetall var värd ca en tredjedel mer än den omyntade. Vid samma tid har de romerska silvermynten ett mycket varierande metallvärde till följd av att de tillverkades av en myntmetall, som genom gradvis ökad tillsats av koppar med tiden blev allt sämre.

Man kan konstatera, att av de vid denna tid cirkulerande silvermynten de bästa i regel har ett metallvärde, som med just en tredjedel överträffar de sämstas. Silvermyntens värdevariation motsvarar med andra ord prisdifferensen mellan myntad och omyntad ädelmetall. Ett studium av de romerska skattfynden visar att oaktat mynten har så väsentligt olika metallvärden, nedsmältes inte de bättre mynten. Detta egenartade och mot Greshams lag skenbart stridande förhållande blir lätt förklarligt, om man tar hänsyn till det bestående värdeförhållandet mellan myntad och omyntad ädelmetall. Men vid en tidpunkt kan man tämligen bestämt säga, att nedsmältning av vissa mynt ägt rum. Fr. o. m. 100-talets mitt börjar i den romerska myntstocken Domitianus denarer, som var bättre än företrädarna Titus och Vespasianus, att bli färre i förhållande till denarerna från dessa två kejsare. Detta kan endast förklaras, om man antar, att de yngre och bättre mynten från Domitianus nedsmälts. Greshams lag synes nu vara i full verkan. En undersökning av förhållandena visar, att vid denna tid Domitianus denarer har ett metallvärde som överstiger de nypräglade denarernas värde med mer än en tredjedel av detta. Då men också först då börjar det tydligen att löna sig att nedsmälta mynten. Orsaken därtill är att de bättre mynten just vid denna tidpunkt uppnår ett metallvärde, som är högre än deras och de nypräglade sämre myntens gemensamma nominalvärde.

Själva värdedifferensen mellan myntad och omyntad ädelmetall måste förutsätta, att den romerska statsmakten hade utgett sina mynt till ett värde utöver deras metallvärde, och att en avgift till staten hade varit innesluten i de romerska mynten, vars storlek bör ha motsvarat en tredjedel av den myntade ädelmetallens metallvärde. Systemet var stabilt, men verkningarna av Greshams lag omkr. år 150 är ett begynnande svaghetstecken. Under nästa århundrade slås systemet i spillror, och en väldig inflation skakar penningväsendets grundvalar. Först kejsar Konstantin den store lyckas åter skapa ett värdefast mynt, guldmyntet solidus. Man har sagt, att han införde en konsekvent guldmyntfot och att det nya myntets nominalvärde exakt motsvarade dess metallvärde; solidus skulle vara »seinem Wesen nach ein Barren». Ett närmare studium av de lagar, som omtalar solidus, visar emellertid, att

dessa i främsta rummet inpräntar allmänhetens skyldighet att mottaga fullviktiga, äkta solidi. Ägde dessa mynt värde just som metalltackor, vore en dylik lagstiftning absurd. Den kan överhuvud endast förklaras, om man antar, att solidi inte varit substansmynt i vedertagen mening utan av staten utgetts till ett värde överstigande den i mynten inneslutna ädelmetallen. (Se s. 117 ff.) Även senantikens solidi är med andra ord bärare av en avgift eller skatt till staten.

I ett viktigt avseende skiljer sig de romerska mynten från senare tidens. Skiljaktligheten framgår av myntfynden. Romerska silver-skatter från kejsartidens första århundrade består regelmässigt till minst hälften av republikanska denarer. Och denarerna från tiden kort efter mitten av det första århundradet e. Kr. finns talrikt förhanden ännu inemot ett och ett halvt århundrade senare. De romerska silverpenningarna från denna tid kan man i sanning kalla eviga penningar, *denarii perpetui*. Tydligen har den romerska statsmakten, då den utgav de nypräglade mynten, inte tänkt sig annat, än att de för all framtid skulle tjänstgöra som mynt. Läget är detsamma, när det gäller senantikens solidi. Skattfynden visar visserligen, att deras livslängd inte är så lång som denarernas. Men en senantik lag inskärper, att icke endast den regerande kejsarens utan även deras företrädares mynt skulle äga full giltighet vid handel.

De romerska denarerna och solidi hade icke blott till tiden utan även till rummet obegränsad giltighet. Deras omloppsområde var ej inskränkt till de delar av Europa, Asien och Afrika, som lydde under Rom. På Skottland norr om Antoninus vall, i Germanien, i Ryssland, Polen och Skandinavien har man påträffat stora skatter av romerska silver- och guldmynt. Talrika och stora är även fynden av dessa mynt i Indien. Sporadiska notiser har jag sett om romerska myntfynd i det inre av Afrika, i Centralasien och Kina. Om den sporadiska förekomsten av mynt i dessa sista områden beror på, att de i arkeologiskt avseende är mindre väl undersökta eller på att romerska mynt där under forntiden varit sällsynta, kan inte avgöras. Myntens talrika förekomst i hela Europa och Indien visar, att de varit världsmynt, giltiga överallt där romarna hade viktiga handelsintressen.

Under 500-talet sker en inskränkning i de dåvarande romerska

myntens obegränsade giltighet. Efter detta århundrade möter romerska eller — låt oss hellre säga — bysantinska solidi inte längre i Skandinavien, det gamla Germanien och Indien. De frankiska merovingerna upptar en fullt självständig prägling av guldmynt, konkurrerande med den kejsarliga myntningen i Konstantinopel. Den arabiska folkvandringen medförde en ytterligare inskränkning av det bysantinska guldmyntmonopolets område, då kort före 600-talets slut den arabiske kalifen inledde präglingen av kufiska guld- och silvermynt. Av de myntområden, som då bestod, fick det bysantinska, det frankiska och det arabiska stor betydelse för framtiden. De tre myntområdenas gränser sammanföll med de politiska riksgränserna. Inom vart och ett av rikena hade endast de egna, icke de främmande mynten giltighet. Mynten hade under romersk tid varit världsmynt, nu var de riksmünt.

På 500-talet ser vi också de första spåren till en inskränkning i myntens obegränsade giltighet i tiden. En lagtext från kejsar Justinianus tid och en komparativ granskning av skatterna från det bysantinska riket låter oss se, att under hans regering de äldre kejsarnas guldmynt indragits och förlorat sin giltighet. Fortsätter vi undersökningen av fynden framåt i tiden finner vi, att dessa snart till övervägande del endast består av mynt från en enda kejsare, eventuellt också från hans närmaste företrädare. Den bysantinske kejsaren Leo VI (886—912) skriver i sin konstitution 52: i nitälskan om affärslivets blomstring hade man fordom beslutat, att varje *nomisma* — så hette numer solidus — även om den präglats för lång tid tillbaka, ja, »i uråldrig tid», i lika mån skulle vara giltig. Senare kejsare hade emellertid av okänt skäl infört den förändringen, att endast deras egna mynt skulle vara allmänt betalningsmedel, under det att de äldre kejsarnas mynt förklarades ogiltiga. Detta hade för allmänheten medfört stora olägenheter, alldeles särskilt för dem, som hade obetydliga tillgångar. För framtiden skulle förhållandena återföras till det gamla. Och varje *nomisma*, av vilken kejsare den än hade präglats, skulle ha samma värde och vara giltig för allmänt bruk, dock under förutsättning, att den inte var en efterbildning samt att den hade ren halt och full vikt. (Se ovan s. 128 ff.)

Intressant är, att Leo VI vill återinföra eviga mynt. Men hans försök misslyckades. Den myntpolitik, mot vilken han inskred, gick

ej att ändra utan hörde framtiden till. Och därför är hans redogörelse för dennas principer av ojämförligt större intresse. Enligt dessa demonetiserade varje kejsare regelbundet sina företrädares mynt, och mynten gällde alltså endast under en kejsares regering. De romerska världsmynthen hade varit eviga, de bysantinska riksmynthen var vid denna tid tidsbegränsade.

Den reella innebörden av den utveckling, som myntförhållandena sålunda varit underkastade, har inte beaktats av forskningen. Men ser vi den mot bakgrunden av vad som ovan visats rörande den avgift till staten, som var innesluten i forntidens mynt, i vart fall från Augustus, och måhända redan från den gamle lydiske konung, som först präglade mynt, kan vi inte tveka om vad den betytt. Myntens förvandling från världs- till riksmynt innebär, att världen uppdelats i områden, inom vilka endast de därinom präglade och med en avgift till den där etablerade statsmakten belastade mynten godtogs till sitt över metallvärdet liggande myntvärde. Mynt från andra områden än det egna är i detta inte giltigt betalningsmedel, de är endast ädelmetall. Vill någon för dem skaffa sig giltiga mynt, måste han lämna utländska mynt med ett större metallvärde än den summa inländska mynt, som han får tillbaka; skillnaden är den avgift, som statsmakten inlägger i sina mynt och som ger dem ett mervärde utöver metallen.

Än mer betydelsefullt är dock, att den eviga penningen inom det bysantinska riket avlöses av en tidsbegränsad penning, giltig endast under en enda kejsares regering. Förut hade statsmakten, sedan den en gång mottagit den i mynten inneslutna avgiften, i princip betraktat denna som en engångsinkomst och lämnat i utbyte en evigt giltig penning. Men numer stipulerar statsmakten, att mynten skall vara giltiga, dvs. ha sitt mervärde över ädelmetallen, endast under en kortare period. Vid varje kejsarskifte skall de gamla mynten inlämnas till myntverken; inlämnarna erhåller nya, giltiga mynt för de gamla, men mot sedvanligt avdrag av den skatt, som kronan innesluter i mynten. Myntningsavgiften, som i första början har vissa drag av omsättningsskatt, blir här snarast lik en skatt på det i penningar nedlagda kapitalet. Den nya myntpolitiken tillåter ett mer hänsynslöst utnyttjande av myntregalet än den gamla; den ger statsmakten större möjlighet att kontrollera penningväsendet. Men framför allt: myntet får behålla sitt mervärde över

den omyntade ädelmetallen endast under en kortare tid och mister därefter med nödvändighet detta mervärde. Den tidsbegränsade penningen är med andra ord i princip inte en värdefast penning utan en penning med sjunkande värde — i vart fall i förhållande till ädelmetallen. Men penningar av detta slag är fullt ägnade att fylla endast en av de två huvudfaktorer, som vi tilldelar penningarna, nämligen att tjänstgöra som medel vid varubytet. De är däremot — i motsats till de tidigare mynten — föga ägnade att fylla den andra huvudfunktionen, den att tjäna som värdebevarare eller — som andra säger — att vara ett medel vid sparkapitalbildningen.

Vi går över till Västeuropa och karolingernas frankiska rike. Här uppbyggde Karl den store ett nytt myntsystem, vari silvret var dominerande myntmetall. Trots att silverdenarerna genomgående hade god vikt och halt, var karolingerna nödsakade att genom lagar inpränta allmänhetens skyldighet att mottaga densamma, precis som vi sett senantikens kejsare göra i fråga om sina fullgoda guldsolidi. Även de äldre karolingiska denarerna är tydligen övervärderade över ädelmetallen och bärare av en avgift till staten — däri avviker de inte från de äldre antika och de samtida bysantiska och arabiska mynten.

Men hur förhåller det sig med de karolingiska denarernas giltighet i tiden och i rummet? Bestämmelser om myntindragningar, inryckta i bevarade kapitulärer, låter oss se, att denarernas giltighetstid inte var obegränsad. Myntskatterna från karolingisk tid innehåller praktiskt taget alltid endast mynt från en och samma regent — de frankiska konungarna har i sin myntpolitik följt de principer, som gällde i Bysans och enligt vilka mynten blott hade tidsbegränsad giltighet.

Även giltighetsområdet för de karolingiska denarerna kan studeras i skattfynden, enär varje enskilt mynt regelrätt anger sin präglingsort. Utländska mynt saknas från början till slut så gott som helt i de frankiska skatterna — detta framhäver riktigheten av vad som ovan sagts, att endast inhemska mynt var giltiga i frankerriket. Med avseende på de inhemska myntens spridnings- och giltighetsområden kan man ur skattfynden framläsa en märklig utveckling. De skatter, som nedlagts under Karl den store och Ludvig den fromme, rymmer, var de än är funna inom deras rike, mynt från

alla dess skilda delar, och de större myntstäderna är regelbundet företrädde med fler eller färre denarer. Denarerna ägde — som kapitularierna också inpräglade — vid denna tid full riksgiltighet. Men de skatter, som är nedlagda under 800-talets senare del, är av ett annat slag. Mynt från t. ex. södra Frankrike saknas regelbundet i norra Frankrikes skatter och vice versa. Redan kort efter 850 börjar skatterna i södra Frankrike att bestå så gott som utslutande av mynt, präglade i ett par eller i ett enda i närheten av fyndorten beläget myntverk. I norra Frankrike består ännu under 800-talets senare del ett större myntterritorium, men fr. o. m. omkr. 900 splittras även detta i smärre, och skattfynden får även här samma karaktär som den de i söder fått redan något tidigare.

Så kan i karolingertidens skattfynd ytterligare en principiellt viktig förändring i penningens historia iakttas. I samband med feodaliseringsprocessen, varunder myntningsrätten enligt privilegiebrevens klara vittnesbörd hamnar hos de lokala feodalherrarna, mister mynten sin tidigare riksgiltighet. De före 850 riksgiltiga penningarna utvecklas så till territoriellt eller rent av blott lokalt giltiga penningar, tillåtna som betalningsmedel endast inom en feodalfurstes snäva territorium eller inom endast en enda stad. Den avgift, som var innesluten i mynten gick i fortsättningen inte till kronan utan till feodalherren. Därför fick ingen i hans territorium göra affärer med andra mynt än hans egna. Även den som kom från ett granngrevskap med där giltiga pengar, måste inväxla dem i på orten ensamt tillåtna mynt och därför betala stadgad avgift. Och på samma sätt var det numer feodalherren, som kunde tillgodogöra sig de betydande vinstmöjligheter, som penningarnas tidsbegränsning förde med sig.

Vi är härmed framme i den feodala penningens tid. Rörande feodaltidens penningväsen föreligger två utmärkta framställningar av de franska forskarna E. Bridrey och E. Babelon. Detta penningväsende har i praktiken utformats ytterst olika från område till område och från tid till tid. Men systemets allmänna principer och karaktäristika kan inte desto mindre klart iakttas. Förutsättningarna för detsamma är att ett mynts penningvärde är högre än dess metallvärde, att myntet har värde som penning blott inom ett visst område, kanske inom en enda stad och blott under en viss

tid — ibland en obestämd, ibland en bestämd tid, längre eller kortare, på vissa håll tio eller tre år, på andra håll bara ett enda år eller mindre. Myntherrens bud är i sista hand den akt, varigenom den giltiga penningens skapas.

Babelon gör gällande, att bakgrunden för systemet är feodalherrarnas strävanden att få ut så stor vinst som möjligt av myntningen — en sats, om vars riktighet knappast något tvivel kan råda. Myntverket är — säger han — en motsvarighet till andra feodala inrättningar av monopolistisk struktur, t. ex. en sädeskvarn. För att förvandla sin säd till mjöl var bönderna tvungna att föra den till seigneurens kvarn, för malandet måste de kvarlämna en viss del av sin säd. Så var det också inom den av feodalherrarna monopoliserade myntningen: myntverket förvandlade ädelmetallen till mynt men behöll själv en del av det inlämnade silvret. Mer slående torde inte förhållandena kunna skildras.

Denna myntherrens rätt över myntet blev länge oemotsagd; den härskande feodala penningteorien menade, att allt var i sin ordning. Myntherren ägde enligt densamma full rätt att draga vinst av myntningen inom sitt område och att t. o. m. starkt utnyttja vinstmöjligheterna. Detta skedde främst genom myntindragningar, varvid de gamla mynten inlöstes mot ett mindre antal nya. Penningen var en pålaga, närmast en omsättningsskatt. Endast moralens bud, påtryckningar från konungen och de underlydandes missnöje, vilka icke riktade sig mot den feodala penningteoriens principer utan blott mot missbruk vid det praktiska utformandet av dessa, lade hämsko på seigneurens penningpolitik. Babelon citerar ur en källa från tiden före 1070: *quamdiu voluerit, stabit, quamdiu voluerit, mutabitur*; så länge seigneuren vill, skall myntet stå, så snart han vill, skall det växlas.

Det mest betydande arbetet om det feodala penningväsendet är vid sidan av Babelons framställning det ovan nämnda något äldre arbetet av Bridrey, det är ägnat 1300-talets berömda penningteoretiker Nicole Oresme. Bridrey har — trots att även han karakteriserar den feodala penningen som en pålaga — i själva verket inte så starkt som Babelon betonat den finansiella sidan av det seigneuriala penningssystemet utan sysslat med det feodala penningbegreppet från mer teoretiska utgångspunkter. Avvikelserna mellan Bridreys och Babelons uppfattning är dock reellt inte stora; det är

egentligen blott på en punkt Babelon anser sig direkt böra polemiserat mot Bridrey.

I sina forskningar över Nicole Oresme, vars penningteoretiska avhandlingar helt går i en senare tids anda, ger Bridrey en karakteristik av den feodala penningteori, som Nicole Oresme vänder sig mot och som på dennes tid alltså var tillämplig i praktiken. Bridrey understryker då starkt, att penningen i det feodala penningssystemet utslutande är en värdemätare, ett mått; den tjänstgör som medel vid varuöfvet. Tanken, att penningen skulle ha någon funktion att fylla såsom medel för kapitalbildning, är främmande för detta system och för den tid, då det härskar.

Det är mot vissa av dessa tillspetsade formuleringar, som Babelon och A. Dieudonné gör invändningar — den sistnämnde i en granskning av de två nämnda arbetena. De konstaterar, att naturligtvis penningens metallinnehåll, dess metallvärde, beaktats även under det feodala systemets tid. Att så var fallet behöver öfver huvud taget inte diskuteras: penningen hade ett dubbelt värde, dels som territoriellt betalningsmedel, dels som en metalltacka, användbar vid internationell handel. Penningens internationella värde var beroende av dess metallinnehåll, och därför har detta givetvis varit av betydelse och beaktats även under det feodala systemets tid.

Men ändå kan det inte vara någon tvekan om att Bridrey har rätt, när han säger, att penningen under detta skede inte kunde tjänstgöra som medel för kapitalbildning. Därtill var den förvisso otjänlig, redan av skäl, som Babelon och Dieudonné anför. Ty de påpekar, hur den giltiga penningen i sig innehöll en skatt till myntherren, i det att den var öfvervärderad i förhållande till ädelmetallen, och att den vid myntindragningen miste detta öfvervärde. Dieudonné säger rent ut: *le caractère dominant de la monnaie de cette époque est celui de monnaie-impôt*; den feodala penningens främsta egenskap är att vara skattpenning.

Att penningen är en skattpenning är inte något speciellt för feodaltiden. Karolingernas denarer, de bysantinska och senantika kejsarnas solidi samt de tidigare kejsarnas guld- och silvermynt, kanske redan de allra första lydiska elektronmynten har alla — mer eller mindre — varit skattpenningar. Men denna egenskap var hos dem icke dominerande. Så är däremot fallet med den feo-

dala penningen, vars giltighetsområde utgöres av ett mindre territorium och vars giltighetstid kan understiga ett år. Systemets praktiska tillämpning varierar, som nämnt, från land till land. Men överallt i Västeuropa kan det iakttas, i Frankrike, England, Tyskland, Polen, Böhmen, Italien och de iberiska staterna. Särskilt det spanska och portugisiska materialet, som föga beaktats i forskningen, är mycket upplysande.

Ett system av denna art måste onekligen djupt ha påverkat det ekonomiska livet. Dess följdverkningar ur ekonomisk synpunkt är hittills bristfälligt undersökta, och av dem kan här endast några få antydvas.

En förestående myntindragning måste medföra, att de utlöpan- de denarerna sjönk i värde — åtminstone i förhållande till ädel- metallen. När denarernas giltighetstid icke var fixerad till ett bestämt tidsavsnitt och man följaktligen icke — såsom fallet var där denarerna alltid blott gällde ett halvår, ett år, två år eller tio år — på förhand kunde göra några beräkningar om myntvärdet, var det påbudet eller ryktet om en förestående myntindragning, som måste framkalla den gällande denarens prisfall. Ett gott men hit- tills okänt exempel härpå är, då i Portugal ryktet om en före- stående myntindragning år 1252 framkallade en betydande pris- stegring. Statsmakten ingrep och sökte hejda prisstegringen genom att fastställa i denarer uttryckta priser för guld, silver, olika slags mynt och för varor av det mest skilda slag.

Vid en mycket rigorös tillämpning av de feodala penningprinci- perna borde naturligtvis de gamla denarerna omväxlas till nya, omedelbart efter nypräglingen eller under en kortare tidrymd. Bestämmelser härom är kända från det västfrankiska riket, från Ara- gonien och Navarra, där växlingen skulle vara fullbordad inom 40 dagar, och från Tyskland. Därefter blev mynten ogiltiga: de från- togs ägaren, om de användes i handels syfte i det västfrankiska riket; de sönderbröts och förvandlades därmed handgripligen till metall i de iberiska staterna och på sina håll i Tyskland.

I de länder, där denarerna indrogs med cyklisk regelbundenhet, måste denaren naturligtvis under loppet av sin giltighetstid mista en del av sitt värde. I Brandenburg t. ex. där cykeln var ettårig och fyra gamla denarer inväxlades mot tre nya, miste denarstycket un- der loppet av ett år en fjärdedel av sitt värde. Denna ettåriga pen-

ning, som under loppet av ett år blev billigare och vid myntindragningen definitivt förlorade en betydande del av sitt värde, är ingalunda ursprunget till den feodala penningen. Men den är i vissa avseenden dennas renodlade typ; dock skiljer sig de olika mindre tidsbegränsade penningarna inte principiellt från den ettåriga.

Det är givet, att ett system, vars princip är att det enskilda giltiga penningstycket har ett sjunkande värde, måste medföra som konsekvens, att man söker efter andra betalningsmedel än penningar.

Det är uppenbart, att köpenskapen i början av 1200-talet sökte en utväg genom att begagna opräglad ädelmetall, ty mot detta bruk inskred myntverkens herrar, och ett allmänt kejsarligt påbud förbjöd då användning av ädelmetall vid handel i Tyska riket.

Ett annat bytesmedel vid sidan av de giltiga penningarna kunde bli de gamla mynten. Häremot reagerade myntherrarna olika. På sina håll förbjöds bruket därav, på andra håll tillät man nyttjandet av gamla mynt vid handeln, dock till ett lägre värde än de nypräglade.

Det enklaste och naturligaste medlet att slippa lindrigast undan den skatt, som låg förborgad i de feodala penningarna, och den förlust, som väntade deras ägare, var emellertid för envar att skaffa sig så små kvantiteter penningar som möjligt. Om det som allmän regel gäller, att ingen frivilligt och medvetet önskar lida en större ekonomisk förlust än nödvändigt, så gäller det om den feodala penningens epok, att ingen då tillväxlade sig fler giltiga penningar än han oundgängligen behövde. Penningar av detta slag kunde inte ha någon funktion som värdebevarare och vid kapitalbildningen. De var inte värdefasta, utan hade tvärtom konstant sjunkande värde. Dessa förhållanden understrykes starkt därav, att skattfynden i det myntproducerande Västeuropa från denna tid är så få, troligen färre än från något annat skede. De uppgår endast till några tiotal.

Vilka verkningar har myntindragningarna haft för den internationella handeln? Enligt Greshams lag gäller det, att om två mynt med samma nominal- men olika realvärden löper omkring, försvinner de mynt ur den inhemska marknaden, som äger det högsta realvärdet, bland annat genom export till utlandet. Under det feodala penningväsendets tid fanns, sedan nya mynt påbjudits,

två slags denarer för handen, som hade samma realvärde men olika nominalvärden, det ena var giltigt, det andra ej. Vi tillämpar Greshams lag på detta fall: de mynt, som har lägst nominalvärde, motsvarar närmare sitt metallvärde än de mynt, som har högre nominalvärde. De förra är med andra ord de »bättre» mynt, som enligt Greshams lag skall försvinna. Visserligen föredrages de inte vid thesaurering, ty de har inte högre metallvärde än de nya mynten; än mindre smälts de ner av ägaren, ty denne kan aldrig för ett antal gamla denarer, förvandlade till en tacka, få fler nya denarer. Däremot exporteras de till utlandet hellre än de nya denarerna, som på hemmamarknaden äger ensam giltighet och där godtages till ett högre pris än metallvärdet. Utlandet vägrar, som framgår av vissa källor, att skilja mellan en stats gamla och nya denarer och taxerar dem båda lika efter metallvärdet. Myntindragningarna driver de demonetiserade mynten i landsflykt. Dessa upphör att vara territoriellt giltigt betalningsmedel och förvandlas till handelsmynt och metallstycken med ett värde, som bestämmes av dess vikt och halt.

Vart söker sig då dessa handelsmynt? Runt omkring i Västeuropa ligger på marknadsplatserna och i städerna myntverk och växlarbodas, som är villiga att ta emot dem, dock under förutsättning, att de förvandlas till penningar, giltiga i myntterritoriet, varvid sedvanlig avgift måste erläggas och sedvanligt avdrag göres av deras metallinnehåll. Säkert förvandlade även vid den internationella handeln, dvs. handeln mellan två olika myntterritorier, det penningexporterande territoriet mynt till pengar, som var giltiga i det myntimporterande territoriet, i minsta möjliga utsträckning — endast i den utsträckning, som behovet oundgängligen krävde.

Men det fanns också ett annat område, dit mynten kunde föras: de icke myntproducerande delarna av Europa, slavernas land, Skandinavien, de baltiska och finska stammarnas område. Också hit kom mynt och ädelmetall. Ingen statsmakt och ingen myntherre påbjöd här några myntindragningar eller krävde växlingskatt. Penningarna var här eviga, eftersom deras värde helt och endast bestämdes av deras metallinnehåll, och de kunde inte sjunka i värde annat än tillsammans med ädelmetallen. Här kunde de fylla även den funktion, som vi brukar tilldela penningen: att vara värdebevarare och medel vid kapitalbildningen. Här hittas också

lika många hundratal skatter av västeuropeiska mynt, som man hittar tiotal inom det myntproducerande Europa. Och medan de få västeuropeiska fynden ofta är små och alltid helt domineras av några få mynttyper från den regerande myntherren och det närmast belägna myntverket, så rymmer de stora och rika myntskatterna i östra och norra Europa penningar från de mest skilda länder och tider. Undersöker vi noggrant de skatter, som är tillräckligt välbeskrivna för att kunna så i detalj studeras, finner vi, att i regel endast få mynt kan ha varit giltiga penningar i sitt ursprungsland vid den tid, då skatterna hamnade i jorden långt bort i öster och norr.

Det egenartade förhållandet att under 900-talets senare del och 1000-talet det myntproducerande Västeuropa är fattigt på mynt och de icke myntproducerande delarna av Europa i norr och öster är så fyndrika, får så sin förklaring. Det är en följd av den feodala penningpolitiken, som i väster berövar penningarna deras roll som medel vid kapitalbildningen och där endast låter dem vara betalningsmedel samt rentav driver dem i landsflykt norr- och österut. I norr och öster råder inga dylika förhållanden — penningen är där ej skattpenning, endast ädelmetall och som sådan värdefast och tjänlig som värdebevarare.

Under 1000-talet kan vi emellertid iaktta en märklig förändring i Danmarks skattfynd. Redan vid århundradets början präglade dess konungar inhemska mynt men i ringa utsträckning, och de många och stora danska skattfynden från århundradets förra del består huvudsakligen av utländska denarer. Från tiden 1047—1075 är danska skatter kända, vilka till 70 % består av inhemska mynt, men de är undantagsfall. Helt annorlunda är det med de skatter, som nedgrävts efter Sven Estridssons död omkr. 1075. Endast två skatter, hittade i Danmarks utkanter, på Bornholm och i Blekinge, är av den gamla typen. Både i Skåneland, Själland och Jylland har skattfynden efter omkr. 1075 en typ, alldeles ny för Danmarks del men välbekant för oss, som granskat de tidigare skattfynden från västra Europa. Danmarks skatter domineras numer helt av mynt från en enda konung och från ett enda i närheten beläget myntverk. De utländska mynten har försvunnit som genom ett trollslag. I Sverige är förhållandena likartade men mycket svåra att överblicka.

Det är inte svårt att ange vad som hänt. Danmark har definitivt införlivats med det myntproducerande Västeuropa. Det feodala penningväsendets principer har inaugurerats i riket. I överensstämmelse härmed mister de utländska mynten sin giltighet vid handel inom riket. Men även andra följdföreteelser kan iakttas. Myntskatterna blir nu, då tillverkning av mynt på allvar sätter i gång i Danmark, färre till antalet, och de blir av betydligt mindre omfattning än förut. Än mer markerad blir skatternas fåtalighet och litenhet ju längre vi går fram mot och över 1100-talets mitt. Den myntade ädelmetallens roll har därmed ändrat karaktär. Penningen har blivit en skattpenning med starkt begränsad giltighet i tid och rum, en penning med sjunkande värde, icke tjänlig som värdebevarare och medel vid kapitalbildning. Den blir ett lokalt handelsmynt, och man skaffar sig inte mera myntat silver än behovet oundgängligen kräver.

Det har naturligtvis varit känt inom den historiska forskningen, att den danska kronan haft betydande inkomster av myntningen. Men man har inte sett företeelsen mot bakgrunden av de allmän-europeiska förhållanden, som här skildrats.

De danska skattfynden från tiden efter 1075 låter oss ana, att det feodala penningväsendets principer följdriktigt tillämpats i landet. Hur pass långt den danska kronan gått, kan man inte avgöra. Slesvigs gamla stadsrätt låter oss emellertid veta, att myntindragningar visst inte varit inskränkta blott till tronskiftena. Och Andreas Sunesson meddelar i sin parafras över den skånska lagen, att myntet *ofta* ändras och än skattas högre och än lägre. I huvudstycket i kung Valemars jordebok¹ anges kungens inkomst av myntverket i Lund årligen vara 1 200 mark silver och 8 mark guld eller mer än de inkomster, som listan uppför från de skånska landskapens landsbygd. Roskilde myntverk skall enligt samma källa ha tillfört kungen 900 mark silver, vilket överstiger de däri omtalade avgifterna från Själlands landsbygd. De danska myntverken har i överensstämmelse med det feodala penningväsendets principer gett Danmarks konung stora inkomster, men för dess folk har skattpenningarna varit en börda. Härutinnan har förhållan-

¹ Om denna källa och dess olika listor se Bolin: »Hallandslistan i Kung Valdemars jordebok» i *Från Tacitus till Tage Erlander* (Aldus 1963).

dena nära överensstämt med de kontinentala.

Det finns all anledning tro, att allmänheten i Danmark liksom på kontinenten skulle söka få lindring i bördan och om möjligt helt undslippa den.

Nyss har angivits några av de vägar, på vilka man på kontinenten sökte undslippa det feodala penningssystemets olägenheter. En av dem var, att man anskaffade giltiga penningar endast i den utsträckning behovet oundgängligen krävde. Redan tidigt gick man också en annan väg, vilken slutligen ledde bort från det härskande penningssystemet fram till ett system med värdefasta mynt. Men denna utveckling från tidsbegränsade till eviga penningar förlöper inte i en rak linje utan i sicksack: starkt tidsbegränsade mynt ersättes av mindre tidsbegränsade och dessa i sin tur igen av mer tidsbegränsade. Härmed förhåller sig på följande sätt.

Det väsentliga för myntherren i det feodala penningssystemet var hans inkomst av myntningen. Denna inkomst, präglingsskatten eller slagskatten, monetagium, kunde uttagas och uttogs på mycket olika vis. Skatten kunde gå direkt till myntherren, men denne kunde också få en fast årlig avgift av myntmästarna, som handlade myntningen. Det fanns naturligtvis inget hinder för att myntherren kunde uppbära sin inkomst av myntningen också på andra sätt. Så kunde han, förutsatt att hans rätt över myntningen icke bestreds, naturligtvis underlåta att göra en myntindragning, om hans undersåtar ville friköpa sig från denna genom att erlægga en penningssumma. Han kunde t. o. m. mot en dylik avgift helt enkelt upphöra med att präglade mynt och låta befolkningen förse sig med betalningsmedel bäst den ville. Han kunde likaså mot en dylik avgift låta t. ex. en stad själv ha hand om myntningen.

Det finns i själva verket mycket tidiga exempel på att myntherren förvandlat monetagium till en allmän pålaga.

Det första kända exemplet möter i Doomesday-Book, där det omtalas, att en person fått tre tomter av konungen, i vilka han hade alla avgifter utom geldum regis de monetagio. En annan källa låter oss veta, att denna skatt var allmän och åvilade både städer och grevskap. 1137 lovade Ludvig VII av Frankrike invånarna i Orléans att icke indraga stadens mynt mot att den erlade en fast avgift vart tredje år. Men i ingetdera landet blev den fasta skatten bestående; efter någon tid återinfördes de tidsbegränsade pen-

ningarna. Från de iberiska länderna finns särskilt talande källor. I Portugal hade kungen före 1254 rätt att när behovet krävde *frangere monetam*. Men detta år friköpte sig befolkningen från en förestående myntindragning för en tid av sju år. 1260 ansåg kungen sig ånyo ha rätt att göra en myntindragning, men efter långa överläggningar avstod han härifrån på vissa villkor, bland annat mot att folket åtog sig en förmögenhetsskatt enligt regressiv skatteskala. I Aragonien fanns teoretiskt en obegränsad indragningsrätt, men 1236 överenskom, att det dåvarande myntet skulle erhålla *perpetua firmitas*. Till gengäld skulle folket vart sjunde år erlægga en skatt av 5 % av den rörliga förmögenheten och 10 % av fastighetsvärdet. Även från Tyskland är motsvarande företeelse känd: i Erfurt har *monetarium* delvis även formellt vid ett tillfälle förvandlats från myntningsavgift till omsättnings-skatt.

1230-talet har medfört vissa förändringar i den danska myntningen. Ett antal brev utfärdade av konungarna Valdemar Sejr och Erik Valdemarsson visar, att kronan 1234 tillbytt sig den halvpart av myntverket i Ribe, som tidigare tillhört biskopen där. I utbyte hade kronan till biskopen avstått från plogskatten i tre av Jyllands sysslen och i städerna Varde och Lemvig. Det är första gången vi i daterade källor hör talas om den beryktade skatt, som kallas plogpenningar.

Nästa gång vi får faktiska uppgifter om skatten, är i en konung Abel tillskriven förordning. Det bestämmes här, att av varje plog skall i plogpenningar utgå ett öre penningar, i den latinska versionen på det att *stabilis moneta habeatur*, i den danska översättningen *for stathig mynt*. Återigen möter vi sambandet mellan plogpenning och myntning. Ett kungligt brev från år 1252 visar, att Abels förordning icke innebar någon principiell nyhet utan på sin höjd specificerade och i detalj förändrade bestämmelser, som varit gällande redan 1234.

Mot bakgrunden av den utveckling, som iakttagits i det övriga Europa, är det inte svårt att redan nu fastställa plogpenningens karaktär. Den är given »för stadigt mynt» och utgör alltså ett *monetarium*, en myntindragningsavlösning av det slag, som är välkänt från kontinenten. Kräves ytterligare bevis härför, kan sådana hämtas ur kung Valdemars jordebok. Huvudstycket från år

1231, som inte känner plogpenningsskatten, uppför en inkomst till kronan från myntet i Roskilde på 900 mark silver. Den odaterade, yngre inkomstlistan, som ligger något, men inte alltför långt borta från huvudstycket har i motsättning till detta notiser om plogpenningar; den uppför inkomsten av myntet i Roskilde till endast 80 mark penningar. Just denna post möter emellertid för Roskilde även i den s. k. stadslistan, som för Själlands och småöarnas städer anger vissa avgifter, som motsvarar lantdistriktens plogpenningar. På samma sätt överensstämmer en post i inkomstlistan å 30 mark penningar för myntet i Kalundborg, där veterligen ingen myntning ägt rum, nära med stadslistans avgift från denna stad, 33 mark penningar. Otvivelaktigt avser kronans, i inkomstlistan bokförda inkomster av mynt just de avgifter, som städerna efter plogpenningarnas införande haft att erlægga till kronan i myntavlösning. Vad plogpenningsskatten gett för hela den själländska lagens område är möjligt att uträkna på grundval av här redan nämnda källor och uppgifter i Valdemars jordeboks s. k. ploglista. Summan bör ha varit omkr. 1 550 mark penningar. Huvudstycket låter oss veta, att Roskilde myntverk före den nya skattens införande lämnat 900 mark silver, vilket motsvarar 1 800 mark penningar. Myntavlösningen skulle alltså ha gett kronan 250 mark penningar mindre än förut skattpenningarna. Men man måste härvid betänka, att kronan även efter myntavlösningens införande hade vinst av den direkta myntningen, nämligen varje gång en man från ett annat penningområde än Roskildes ville skaffa sig på Själland giltiga penningar. Denna kronans inkomst låter sig inte beräkna men kan mycket väl ekvivalera eller överstiga 250 mark penningar.

Plogpenningen har en helt annan rot än övriga danska skatter. Dessa senare har uppkommit genom krigsledungens förvandling till stående skatter, och till följd därav var herremännen, som alltför gjorde krigstjänst, t. o. m. kvalificerad sådan, samt kyrkan befriade från desamma. Plogpenningen åter är en avlösning av den starkt tidsbegränsade feodala penningen och den borde följaktligen erläggas av alla. Så var också fallet. I ett brev från 1230-talet kungör kung Valdemar detta för Harsyssels invånare: både lekmän, klerker och klosterfolk skall erlægga denna skatt. Och en förordning, tillagd Christofer I, bestämmer, att ingen är fri från att erlægga plogpenning, *nec decurio nec religiosa persona neque cle-*

ricus. På samma sätt är det i utlandet. I 1254 och 1260 års portugisiska myntöverenskommelser befrias t. ex. endast ett fåtal av de allra högsta potentaterna från myntavlösningsavgiften. Den aragonska överenskommelsen år 1236 stipulerar, att alla oavsett stånd skall erlägga myntavlösningsavgift.

Kan den »stadiga» penning, som infördes i samband med plogpenningarna, spåras i det numismatiska materialet? Det finnes i själva verket ett danskt mynt från 1230-talet, som är ett unikum i hela det europeiska myntmaterialet från högmedeltiden — om vi bortser från de iberiska mynten. Det är försett med årtalsbeteckning. Det år, som anges på detsamma, är 1234 — samma år, som vi för första gången möter plogpenningarna: måhända har årtalet utsatts å myntet för att markera den troligen detta år genomförda viktiga förändring, som myntavlösningen innebar inom det danska penningväsendet. Säkert är, att mynt av samma typ som detta årsdaterade mynt och av andra typer från slutet av Valdemar Sejrs regering inte försvinner ur den danska myntstocken i och med konungens död. En skatt från Herlufsholm, nedlagd omkr. år 1255, består till 50 % av sådana mynt. Denna skatt från plogpenningens tid avviker som synes helt från de tidigare nämnda skatterna från skattpenningens epok från tiden efter 1075 och 1100-talet. Ännu i ett fynd av s. k. borgarkrigsmynt finns samma mynt förhanden i nämnvärd utsträckning, men i fynd, attribuerade till Erik Klippings regering, möter de aldrig. Så visar oss de numismatiska källorna å ena sidan, att ett beständigt mynt införts i Danmark tillsammans med plogpenningsskatten, men å andra sidan, att myntreformen icke blev bestående — lika litet som motsvarande samtida försök på kontinenten att övervinna det feodala penningväsendet hade definitiv framgång.

Redan i ett brev av år 1252 förutser kung Abel — trots plogpenningsskattens existens — möjligheten av myntindragningar. I två av Erik Klipping 1284 utfärdade förordningar för Själland och norra Jylland stadgas, att nya penningar skall kungöras först vid eller efter mickelsmässan. År 1304 inskärper Erik Menved, att endast mynt av det löpande årets emission får användas vid transaktioner av skilda slag. Vid denna tid har vi otvivelaktigt att göra med årligt giltiga penningar i Danmark. Källor av skilda slag låter oss se, att vid omväxlingen lämnas två nya penningar mot tre

gamla. Detta är en mycket rigorös tillämpning av den feodala penningpolitiken, så rigorös, att den blott har få motsvarigheter på kontinenten.

Mycket längre kunde man inte komma, utan att bågen skulle brista.

Bakslaget kom, sedan den danska kungamakten upphört att fungera och riket inte längre existerade. All myntning upphörde i Danmark under 1330-talet. Utländska mynt och omyntad ädelmetall omtalas ständigt och jämt som giltigt betalningsmedel i danska dokument från denna tid. Avgifter av skilda slag erlades då i utländska mynt. Skattfynd av utländska mynt bestyrker, att det feodala penningväsendet lidit bankrutt i det danska riket, åtminstone för en tid. Även på kontinenten tycks 1300-talet ha betytt mycket för det feodala penningväsendets undergång och återkomsten av *denarius perpetuus*, den eviga penningen. Därmed återvänder förhållanden, som för oss ter sig mer normala, medan förhållandena under det feodala penningväsendets tid ter sig märkvärdiga och svårförståeliga; men dock har de enligt källornas vittnesbörd varit faktiska realiteter.

De forskningar, som jag här redovisar, har inte tagit sikte på att undersöka det feodala penningväsendets undergång. De har i stället varit avsedda att klargöra dess förutsättningar, att söka dess rötter och från dessa följa det fram i tiden till den punkt, där det når sin fulla utveckling, samt först och sist att klargöra penningens roll i Nordens äldre historia under tiden före den inhemska myntningens begynnelse och skedet närmast därefter. Myntfynden visar klart, att myntningens begynnelse inneburit väsentliga förändringar i Nordens ekonomiska liv, i Sverige liksom i Danmark. Det system, som den inhemska myntningen inaugurerade, kan för Sveriges del nätt och jämnt spåras i de skrivna källorna; det svenska systemet kan inte principiellt ha avvikit från det danska, som man klart kan iaktta, främst tack vare källornas uppgifter om plogpenningsskatten. För att tolka dessa uppgifter måste man insätta dem i deras samtida allmäneuropeiska sammanhang, se dem mot bakgrunden av det rådande feodala penningväsendet och tränga djupare in i dess för oss främmande penningbegrepp, enligt vilket penningen inte är en förmögenhets- utan en skattpenning. Man kan inte förstå detta penningbegrepp utan att först

klargöra dess uppkomsthistoria och dess rötter. Dessa ligger långt tillbaka i tiden, de kan klart iakttas under romersk kejsartid, och de kan tänkas ha sitt ursprung vid myntningens första begynnelse i Lydien. Så blir det nödvändigt att följa en huvudlinje i penningens historia alltifrån lydisk forntid fram till nordisk högmedeltid, som hittills föga eller inte alls beaktats och endast glimtvis belysts. Denna huvudlinje gäller inte främst penningens historia som medel vid varubytet och som värdebevarare utan tar sikte på en tredje huvudfunktion hos penningen, möjligen lika ursprunglig och under de tider, som här överblickats, säkert lika normal som de två förstnämnda och tidvis dominerande: funktionen att vara en pålaga, en bärare av en skatt till staten.

En mynt- och myntfyndforskare bör förvisso — såsom skett i de närmast föregående kapitlena — dra de slutsatser rörande krig, härjningar och penningpolitik i skilda länder och under skilda tider, som hans material tillåter. Han måste göra det, om han skall kunna rätt tyda materialets vittnesbörd rörande frågor, som kanske tidigast lockat honom in på numismatikens arbetsfält; annars kommer han säkerligen mycket lätt in på villospår. De frågor som jag här avser gäller förbindelser under svunna tider mellan skilda delar av världen, förändringar i dessa förbindelsers art samt därmed sammanhängande förändringar av ibland djupgående världshistorisk betydelse. Jag avslutar denna bok med ett kapitel, som utgör ett försök att utreda ett problemkomplex av denna typ.